

VAN STEEN TOT STAD HARDENBERG DOOR DE EEUWEN HEEN

<i>Hoofdstuk</i>		<i>paginanummer</i>
1	Inleiding	4
2	Hardenberg	5
1	Vroegste sporen gemeente Hardenberg	5
2	Ontstaan als nederzetting	5
3	Belangrijkste ontwikkelingen van de stad/gemeente	6
4	Bijzondere verhalen over Hardenberg	9
5	Hardenberg in kaart door de eeuwen heen	11
6	2012: Zeshonderdvijftig jaar stadsrechten	14
3	Conclusie	17
4	Verder lezen	18

1 INLEIDING

In deze lesbrief zal het gaan over wat er vroeger allemaal gebeurd is in Hardenberg. Tegenwoordig is de gemeente Hardenberg niet alleen de stad Hardenberg. Ook Avereest en Gramsbergen horen erbij. Dit is pas sinds 2001 zo, maar heel vroeger waren de grenzen niet zo sterk.

Al in de prehistorie zijn er mensen geweest in het gebied rondom Hardenberg. Rondom, want Hardenberg als plaats bestond toen natuurlijk nog niet. Avereest en Gramsbergen ook niet. Alles was nog onbebouwd, dus een dorp of stad was nog niet te herkennen.

In de loop van de tijd hebben de mensen wel een vaste plek uitgekozen om te gaan wonen. Als er nog niet zoveel mensen op één plaats wonen, is het natuurlijk het veiligst en het best om samen te gaan werken. Vooral wanneer er in de buurt mensen of dieren zijn die groter en sterker zijn, kun je moeilijk in je eentje blijven. Zo gaat het ook met dorpjes en kleine steden. Wanneer ze alleen niet sterk genoeg zijn, roepen ze de hulp in van een ander, zodat ze samen sterker staan.

Ook in de vroegere contacten tussen Hardenberg en de plaatsen er omheen is samenwerking te zien. Ongeveer 200 jaar terug hadden Hardenberg en Gramsbergen dezelfde schout. Een schout is een persoon die als taak had de gemeente te besturen, hoofd te zijn van de plaatselijke politie en voorzitter te zijn van de plaatselijke rechtbank. Het is een beetje te vergelijken met de burgemeester van tegenwoordig. De Hardenbergse schout werkte dus ook in Gramsbergen. De twee steden werkten samen binnen één grondgebied.

De gemeente Hardenberg van tegenwoordig werkt eigenlijk ook samen: de gemeenten Hardenberg, Gramsbergen en Avereest waren eerst zelfstandig, maar vormen nu één grote gemeente. Door samen te werken kun je vaak meer bereiken. Sommige dingen zijn natuurlijk nog wel typerend voor Hardenberg of Dedemsvaart, bijvoorbeeld Hardenberg-Klepperstad. Dat is goed, want je eigen geschiedenis is ook belangrijk. Zo heeft iedereen zijn eigen stukje geschiedenis, en die stukjes vormen samen één verhaal.

Voor elk van de drie vroegere gemeenten die tegenwoordig Hardenberg vormen, is er een lesbrief. Dus voor Hardenberg, Gramsbergen en Avereest. In deze lesbrief wordt een deel van de geschiedenis van Hardenberg verteld. Kijk wat je ervan herkent, lees wat je nog niet wist en bedenk hoe jouw geschiedenis er uit ziet en er later nog uit kan gaan zien.

2 HARDENBERG

1 Vroegste sporen gemeente Hardenberg

Als het om de geschiedenis van Hardenberg gaat, wordt vaak de akte met stadsrechten uit 1362 genoemd, omdat dit de oudste tekst is die we nog van Hardenberg hebben (zie § 2.6). Maar er zijn sporen gevonden die veel ouder zijn.

Zo zijn er vondsten uit de tijd van de Hunebedbewoners, die kunnen wijzen op heel vroege bewoning of op jacht. Er zijn ook gebruiksvoorwerpen gevonden in Radewijk en in Collendoorn. Daarvan zijn sommige zelfs tussen de 6300 en 6800 jaar oud, zoals stenen pluggen. Deze zijn ook in andere plaatsen in Nederland gevonden, bijvoorbeeld in Drenthe en Friesland. Ze zijn van de Swifterbant-cultuur. Deze cultuur wordt zo genoemd, omdat die voor het eerst in Swifterbant ontdekt is. Het is de manier van leven van de mensen uit de steentijd in de periode tussen de jager-verzamelaars en de veeteelt. Ook in Mariëberg zijn dingen gevonden uit de prehistorie: in de grond zijn sporen gevonden uit de middensteentijd ($\pm 9000 - 5300$ v.C.) en een grafveld uit de late bronstijd ($\pm 1100 - 750$ v.C.). Het gebied waar de Vecht stroomt, heeft nog meer van die plaatsen waar vuurstenen bijlen, kommen, schrapers en aardewerkresten ontdekt zijn, zoals op de Baalder Esch en in het centrum van Hardenberg.

2 Ontstaan als nederzetting

Nijestede was een ouder plaatsje naast Hardenberg. Sommige onderzoekers denken dat het begin ervan er al tijdens de Romeinen was, dus rond het begin van de jaartelling. De onderzoekers denken dat de Romeinen, na een gevecht tegen de Germanen (volken die in het gebied leefden wat nu ongeveer

Duitsland is), het plaatsje Nijestede gesticht hebben. Het begon dan met een fort, waarmee ze het gebied rond de Vecht (die toen nog Viderus heette) konden controleren. Later kwamen daar huisjes omheen. Of Nijestede toen echt ontstaan is, is niet zeker.

Wel zijn er aanwijzingen dat er rond het jaar 750 al mensen in Heemse woonden. Rond die tijd waren de zendelingen Lebuïnus en Marcellinus naar het noordoosten van Overijssel gekomen om het christelijk geloof te verspreiden. Vóór Marcellinus' dood (in 762) werd een houten kerkje gebouwd. Dat was voor de heilige Lambertus: de Lambertuskerk.

Figuur 1: De witte kerk tegenwoordig.

Vlak na 1200 kwam er op dezelfde plaats een kerk van een speciale steensoort, ijzeroer (ook gebruikt in de oude stadsmuur van Hardenberg). Het ijzeroer werd uit de Vecht gehaald. Nog later werden de kerkmuren van baksteen gemaakt. Door de witte bepleistering is het oude ijzeroer nu niet meer te zien en heet het ook wel het 'witte kerkje'. Bijzonder aan deze kerk is een steen die onderaan de toren ligt. Het is een offersteen geweest van een oude Saksische offerplaats. De Saksen waren een van de Germaanse volken.

Het oude dorp Nijenstede lag ten oosten van Hardenberg, en dateert zeker uit eind 7e, begin 8e eeuw. Rond 700 werd er een kapel gebouwd voor de heilige Stephanus. Dit werd in opdracht gedaan van Pipijn van Herstal, de opperhofmeester van het Frankische Rijk. De kapel heeft gestaan waar nu het kerkhof aan de Stationsstraat ligt. Deze kapel was één van de eerste christelijke heiligdommen in de regio. Het was een kerspelkerk (van een kerkgemeente). Ane en Anevelde, Baalder, Bergentheim, Brucht, Holthème en Den Velde, Holthone, Lutten, Loozen en Radewijk hoorden bij de kerk.

Een kasteel dat toen dichtbij lag, beschermde de kerk in tijden van oorlog. En die heeft de kerk zeker meegemaakt, want hij heeft er uiteindelijk bijna 1000 jaar gestaan. In 1653 is hij afgebroken of in elkaar gezakt. De kerk was zo bouwvallig, dat een verbouwing niet meer hielp. De resten van de kerk zijn in hetzelfde jaar gebruikt om een school te bouwen. Al in het begin werden de doden begraven op het kerkhof ernaast. Dit bleef zo, ook toen de kerk er al lang niet meer stond. Pas halverwege de 20^e eeuw kwam er een muur om het kerkhof.

Figuur 2: Detail van de kaart van 'Hardenberg' uit 1558, gemaakt in opdracht van Filips II. Rechtsboven staat het kerkje van Nijenstede.

3 Belangrijkste ontwikkelingen van de stad/gemeente

Ongeveer vanaf de Late Middeleeuwen (die beginnen rond 1250) is de ontwikkeling van Hardenberg meer en meer in bronnen bewaard gebleven. Deze ontwikkelingen hebben te maken met de mensen en cultuur, met geldzaken, met politiek of met het geloof.

Mens & cultuur

De ontwikkelingen van Hardenberg die op dit gebied bewaard zijn gebleven, hebben vooral te maken met kerkbouw. Bijvoorbeeld de bouw van de bakstenen toren van de Lambertuskerk (1430), het 'afbreken' van het kerkje van Nijenstede (1653) en de verbouw van de Lambertuskerk (1686). Ook wordt er door Jacob van Deventer in 1558 een landkaart getekend van Heemse en Hardenberg (zie § 2.2 en § 2.5 voor gedeelten daarvan). Ook krijgt Hardenberg in 1867 een 'School met den Bijbel'.

Verder komen er in de tijd dat Koningin Wilhelmina regeerde, betere wetten. Zo worden bijvoorbeeld kinderen beschermd tegen te lange en zware werkdagen – want kinderen moesten al van jongs af aan meehelpen om geld te verdienen voor eten. In 1900 komt de leerplichtwet, wat betekent dat kinderen vanaf dan naar school moeten. Na de Eerste Wereldoorlog breekt in 1918 een zeer besmettelijke ziekte uit: de Spaanse Griep. Over de hele wereld sterven tienduizenden mensen aan die ziekte, ook heel veel in Hardenberg. Hierna is er een periode waarin ineens heel veel nieuwe dingen worden uitgevonden: auto, vliegtuig, telefoon en radio.

Geldzaken

Op het gebied van geld weten we dat Hardenberg in de Vroegmoderne tijd (vanaf eind 15^e eeuw) vooral tegenslagen had, maar later ging het economisch

wel beter. Ten eerste is er de verwoesting van Hardenberg door een brand. Dit kwam door een blikseminslag op de kerktoren (1497). In 1512 en 1517 werd de stad geplunderd door bendes die op rooftocht waren. In mei 1708 is er opnieuw een brand geweest die de houten huizen van de stad verwoestte (zie ook § 4). Door geld vanuit het hele land zijn deze huizen een jaar later weer herbouwd, maar toen van steen. In de 19^e eeuw hebben de Hardenbergers het ook zwaar: de werkdagen zijn lang en zwaar, vooral die van de turfgravers. Koning Willem I probeert wel te helpen door de handel en industrie te bevorderen. Onder Willem II en Willem III gaat het iets beter, maar de mensen blijven arm. De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) was moeilijk, omdat er niet altijd genoeg te eten was. Het heeft negatieve gevolgen voor de economie van Hardenberg. Nog weer later breekt er een crisis uit. Die begint in Amerika, maar heeft ook gevolgen voor Nederland en Hardenberg: veel mensen worden werkloos.

Toch waren er ook periodes waarin het beter ging. Vanaf 1364 werd jaarlijks tol geïnd. In het begin alleen door de stad Hardenberg, maar vanaf het begin van de 18^e eeuw ook door de provincie. Waarschijnlijk moest deze tol tot ongeveer 1850 betaald worden. Daarnaast is er de oprichting van de zuivelfabriek in 1897, het gebruik van de spoorlijn Zwolle-Gramsbergen via Hardenberg (1905) en het kanaliseren (rechtmaken) van de Vecht. Iets later is er de bouw van het postkantoor (1912). Een ontwikkeling vanaf 1965 is dat Hardenberg en Heemse allebei steeds meer welvaart kennen. Er wordt gemoderniseerd en uitgebreid. Hardenberg is een plaats die moet en wil ontwikkelen en daar helpen de fabrieken en scholen bij.

Politiek

Politiek gezien heeft Hardenberg veel verschillende ontwikkelingen gekend, van de 13^e eeuw tot nu.

In 1227 was er de Slag bij Ane. De Utrechtse bisschop Otto van der Lippe vocht toen met zijn legers tegen de opstandige Drenten. Verpletterend versloegen de Drenten hem. In de herfst begon de nieuwe Utrechtse bisschop Willebrandt van Oldenburg een houten kasteel te bouwen op een heuvel naast Nijenstede. De Zwollenaren hielpen hem daarbij en als dank kreeg Zwolle in 1230 stadsrechten (voor uitleg over stadsrechten, zie § 6). Vanuit het kasteel kon hij de Drenten controleren. De naam Hardenberg komt van deze 'Harde Borch' (sterke burcht) die op de heuvel 'de Herdenbergh' gebouwd is. In 1230 wordt Rudolf van Coevorden, de Drentse leider van de Slag bij Ane, geradbraakt op het kasteel in Hardenberg: zijn botten werden gebroken terwijl hij op een rad gebonden was. Daarna kreeg de 'Harde Borch' een houten muur. Veel Nijensteders vluchtten binnen deze kasteelmuren.

In de veertiende eeuw waren de belangrijkste ontwikkelingen in de tweede helft ervan. In deze tijd is Jan van Arkel bisschop. Hij laat in 1354 het kasteel versterken en zorgt ervoor dat de houten stadsmuur vervangen wordt door een van steen (namelijk ijzeroer, zie § 2.2). Ook wordt er een gracht rondom de stadsmuur aangelegd. Het kasteel met de torens en blokhuizen gaat op een beginnend stadje lijken. Op 18 september 1362 wordt Hardenberg officieel een stad (zie ook § 2.6). Door de bouw van de Stephanuskerk komt de heilige Stephanus ook in het stadswapen voor. Doordat Hardenberg een stad wordt, blijven steeds minder mensen in Nijenstede wonen. Ongeveer 25 jaar later wordt het houten kasteel vervangen door eentje van ijzeroer en zandsteen. Ook de stadsmuur krijgt extra versterking.

De zestiende en zeventiende eeuw staan vooral in het teken van strijd. De bisschop laat in 1518 het kasteel en de stadsmuur van Hardenberg slopen. Eind zestiende eeuw krijgen Hardenberg en Heemse te maken met verschillende verwoestingen.

Figuur 3: Tekening van de slag op de Hardenberger heide, gemaakt door Frans Hogenberg, 17 juni 1580. Rechtsboven is 'Hardenberch' te zien.

Tussen 1578 en 1600 waren er namelijk gevechten tussen de Spanjaarden en Hollanders. Eén van die gevechten vond plaats op de Hardenberger heide in 1580; de Spanjaarden wonnen.

In 1672 krijgt Hardenberg opnieuw te maken met roof en plunderingen door de bisschop van Münster. Deze bisschop, die eigenlijk Bernhard von Galen

heette, werd ook wel *Bommen Berend* genoemd, omdat hij had geprobeerd Groningen te veroveren door bommen in kanonnen te gebruiken.

Begin negentiende eeuw (1795-1813) hebben patriotten, die zich bij de Fransen hebben aangesloten, de macht over Hardenberg in handen. Tijdens die overheersing benoemen de Fransen Antoni van Riemsdijk tot burgemeester en krijgt Hardenberg een nieuw stadhuis. Tegenwoordig is dat de Historiekamer aan de Voorstraat. Als de Fransen in 1813 verjaagd worden door de Prins van Oranje (die later Koning Willem I zou worden), blijft Van Riemsdijk wel de burgemeester.

De twintigste eeuw staat in het teken van de oorlog: van 1940 tot 1945 houden de Duitsers Hardenberg en Heemse bezet. Dit eindigt wanneer Heemse uiteindelijk ook bevrijd is op 7 december. Een bijzonder verhaal over de oorlog kun je lezen in § 2.4.

Geloof

Vroeger is het klooster in Sibculo (toen vaak Zibbekeloe genoemd) heel belangrijk geweest. Het had de naam 'Groot Galilea' en in 1406 is het gebouwd met hulp van veel Harderbergers, onder leiding van priester Johan Clemme en een koster uit Deventer. Het moest wel gebouwd worden, want na de Slag bij Ane in 1227 (zie ook het kopje '*Politiek*') was het de afspraak – eigenlijk een bevel van de bisschop – om een memorieklooster te stichten. In de 200 jaar dat het bestond ging het vooral tussen de jaren 1454 en 1491 erg goed met het klooster. Er waren toen zo'n 80 kloosterlingen en ook werd er veel bijgebouwd. In 1523 is een groot deel van het klooster afgebrand en in 1592 is het afgebroken door soldaten van Prins Maurits.

Hardenberg wordt een bisschoppelijke vestingstad (17 september 1362), waarna er een eigen kerk binnen de stadsmuren komt: de Heilige

Stephanuskerk. De Heilige Stephanus wordt in het stadswapen afgebeeld (zie ook het kopje *Politiek* hierboven).

In de 16^e eeuw komt de Hervorming (religieuze beweging van o.a. Luther en Calvijn) op. Veel mensen zetten zich af tegen de Rooms-Katholieke Kerk. Uit Hardenberg komt ook een bekende spreker van de Hervorming: Albertus Risaeus. De mensen kennen hem ook al als 'dokter Hardenberg'. Rond 1610 is in Hardenberg en Heemse de Hervorming merkbaar. In 1653 wordt het kerkje van Nijenstede afgebroken. Het is bouwvallig en vanaf de jaren '30 van de 17^e eeuw gingen er al steeds meer mensen in Hardenberg naar de kerk. De begraafplaats blijft wel bestaan. Nog steeds trouwens: het is de begraafplaats aan de Stationsstraat.

Midden 19^e eeuw begint de bouw van een nieuw kerkgebouw op de plaats van de voorganger. Zo'n twintig jaar later, in 1867, wordt er een School met de Bijbel gebouwd. In 1887 is er een groep mensen die zich afscheidt van de Hervormde Kerk. Dit heet de Doleantie (dit komt van dolerend – klagend). Deze doleantie zorgt in Hardenberg voor veel onrust. Nadat de dolerenden de hervormde kerk bezet hebben en de hervormden deze daarna weer terug hebben 'veroverd', komt er in 1889 een nieuw kerkgebouw voor de dolerenden of gereformeerden, de Höftekerk. De dolerende kerk van Heemse richt in het jaar 1909 een eigen vereniging op.

4 Bijzondere verhalen over Hardenberg

In dit hoofdstuk kun je twee bijzondere verhalen over Hardenberg in de geschiedenis lezen. Er zijn er natuurlijk veel meer, maar alle verhalen vertellen zou te veel zijn. De verhalen hieronder gaan over de grote brand en de Tweede Wereldoorlog.

Aaltje Kraak

Zoals al eerder is gezegd, heeft Hardenberg in 1708 in brand gestaan (zie § 3.3). Bijna alles brandde toen af, doordat bijna elk huis van hout was. Een brand slaat dan makkelijk en snel over van huis tot huis. De brand ontstond toen een oude vrouw, Aaltje Kraak, op zoek was naar een lapje stof. Ze stootte in haar bedstee een olielampje om: het begin van een enorme brand. In het nieuwe trouwboek heeft de dominee toen het volgende geschreven:

“Den agsten maj is dese stadt ten enenmaal afgebrant door een oude vrouw genaemt Aaltje Kraak, alias Otten en niets gebleven als het huijs van de weduwe Kruls, de kerke en de schole, in welke tijdt ook het trouwboek en doopboek wegraekt zijn.”

“Op acht mei is deze stad in één keer afgebrand door een oude vrouw, genaamd Aaltje Kraak, ofwel Otten. En niets is er overgebleven, behalve het huis van de weduwe Kruls, de kerk en de school. In die tijd zijn ook het trouwboek en doopboek verdwenen.”

Al met al zijn er 105 huizen afgebrand. Omdat de mensen niets meer hebben behalve de kleren die ze dragen, is alle hulp welkom. Vanuit Uelsen komt eten en ook in het hele land wordt gecollecteerd. In Amsterdam alleen al wordt ruim 1680 gulden opgehaald. Met al het ingezamelde geld is het gelukt om iedereen binnen een jaar een huis te geven – van steen.

Op 8 mei 2008 is herdacht dat 300 jaar eerder de omvallende olielamp van Aaltje Kraak de reden was dat binnen een paar uur veel cultureel en historisch erfgoed in Hardenberg verloren ging.

De Tweede Wereldoorlog – Flip Slier

Ook in de twintigste eeuw was er iemand die voor de Hardenbergse geschiedenis belangrijk is. In 1997 is namelijk een stapel brieven, ansichtkaarten en een telegram gevonden, die ooit verstuurd zijn vanuit kamp Molengoot in Collendoorn, bij Hardenberg. Ze waren voor het echtpaar Slier in Amsterdam, van hun zoon Flip. Als 18-jarige is hij, samen met 485 andere Joodse jongens, op een zaterdag in april 1942 op een trein gezet richting het oosten. Hij moest naar een kamp in Hardenberg op bevel van de Nazi's. Kamp Molengoot is een werkkamp, waar de meeste arbeiders na hoogstens een half jaar wel stierven door het zware werk, te weinig eten of ziektes.

Vanaf het begin schrijft hij zijn ouders bijna elke dag wel een brief. Het werk is erg zwaar en omdat ze de hele dag buiten staan, is het enorm koud. In elke brief probeert hij zijn ouders hoop te geven dat alles goed komt en dat ze elkaar na de oorlog terug zullen zien. Hij heeft het zwaar en vertelt over de vrijheid die hij mist, maar blijft moed houden.

"(...) Dat werk is geweldig zwaar. Ook al werken we niet hard, zijn we geweldig moe. Maar ja, ik ben niet van poppenstront en sla me er wel doorheen. (...) Houden jullie je maar goed. Ik ben stevig en gezond." [28 april 1942]

"(...) Naar Hardenberg mogen we niet. We mogen niet eens het kamp uit. We zitten hier opgesloten als slaven. (...)" [29 april 1942]

Figuur 4: Joodse dwangarbeiders bij kamp Molengoot. Rechtsonder zit Flip Slier.

Via de kokshulp, Egbert de Lange, krijgt Flip nieuws over wat er in andere kampen gebeurt. Dit schrijft hij ook aan zijn ouders.

"Lieve Vader en Moeder. (...) Ik heb nu ander werk, maar ook zwaar. En dan die verschrikkelijke honger. Kom in geen geval naar mij toe. Dit kan de ernstigste gevolgen hebben. Er is al een kamp bedreigd met overbrenging naar Duitsland, omdat er 2 op hun werk even zijn weggelopen. We mogen ook nu niets meer kopen bij de boeren. (...) Wanneer er iets mocht gebeuren, zal ik zien dat ik wegkom. Ik laat mij in geen geval overbrengen naar Duitsland. (...)" [1 mei 1942]

Na een poos wordt het er steeds strenger. Vooral wanneer de kok, die Abspoel heet, in het kamp in Ommen uitleg heeft gekregen over hoe hij met de Joodse arbeiders om moet gaan. Vanaf dan wordt hun behandeling steeds slechter. Ook alle post wordt nu streng gecontroleerd. Flip schrijft dan aan zijn ouders:

"Dit is de laatste brief die ik kan schrijven welke niet gecensureerd wordt. We werden vanmiddag in de cantine geroepen. De kok sprak. Het zijn 1001 maatregelen (...) Het werk mag niet worden verlaten. Eten bijkopen is streng verboden. (...) Luiheid wordt gestraft (...) En nu komt het belangrijkste: ik en ook jullie mogen slechts hoogstens 2x per week schrijven en alles wordt gecensureerd. We krijgen 's morgens per man droog brood en geen jam of suiker meer en ook geen boter. (...) Als de rotzooi mij verveeld neem ik de benen. Op slaag na is het een volledig concentratiekamp. Misschien komt dit ook nog wel." [15 augustus 1942]

Flip heeft het einde van de oorlog niet mee kunnen maken of de bevrijding van Hardenberg op 6 april 1945. Ook was hij niet bij de sluiting van het kamp (op 2 of 3 oktober 1942), omdat hij ontsnapt is. Aan de ene kant is dat natuurlijk mooi, want tijdens de sluiting van kamp Molengoot zijn alle Joden vanuit daar naar Westerbork vervoerd. Westerbork was een 'tussenkamp' om naar het concentratiekamp in Auschwitz te gaan en vergast te worden. Toch heeft de ontsnapping hem uiteindelijk ook niet geholpen. Eerst is Flip naar Amsterdam gevlucht. Van daaruit wilde hij naar Zwitserland gaan (dat land heeft geen partij gekozen in de oorlog). Maar hij is nooit in Zwitserland aangekomen, want tijdens zijn reis werd hij opgepakt. Hij is toen naar het concentratiekamp in Vught gestuurd en later naar het vernietigingskamp Sobibor in Polen. Daar is hij vergast op 9 april 1943.

5 Hardenberg in kaart door de eeuwen heen

Hieronder volgen verschillende kaarten die in de loop van de tijd van Hardenberg gemaakt zijn.

De kaart hieronder, waarvan in § 2.2 ook een gedeelte staat, is de oudste kaart die we tot nu toe kunnen vinden. Deze is gemaakt in het jaar 1558. De maker heette Jacob van Deventer. Hier is te zien dat er een gracht met water om Hardenberg gelopen heeft. Op zulke oude kaarten ging het vooral om de plaats van de belangrijke gebouwen (kerken en kloosters) in de stad zelf, terwijl we het nu belangrijk vinden dat we de weg naar andere plaatsen kunnen vinden.

Figuur 5: Kaart van Hardenberg uit 1558

De kaart hieronder is zo'n 75 jaar later gemaakt dan de vorige. Deze komt uit ongeveer 1645 en is uitgegeven door Willem en Johannes Blaeu. Dat zijn twee broers die vanaf 1638 de uitgeverwinkel van hun vader hebben overgenomen (Willem Janszoon Blaeu). Hun zaak liep erg goed, want de vrouw van Johannes kon een groot deel van de prenten voor veel geld verkopen. Overal, zelfs in het buitenland, was bekend hoe mooi en goed hun kaarten waren.

Figuur 6: Hardenberg volgens de kaart van de broers Blaeu uit ongeveer 1645

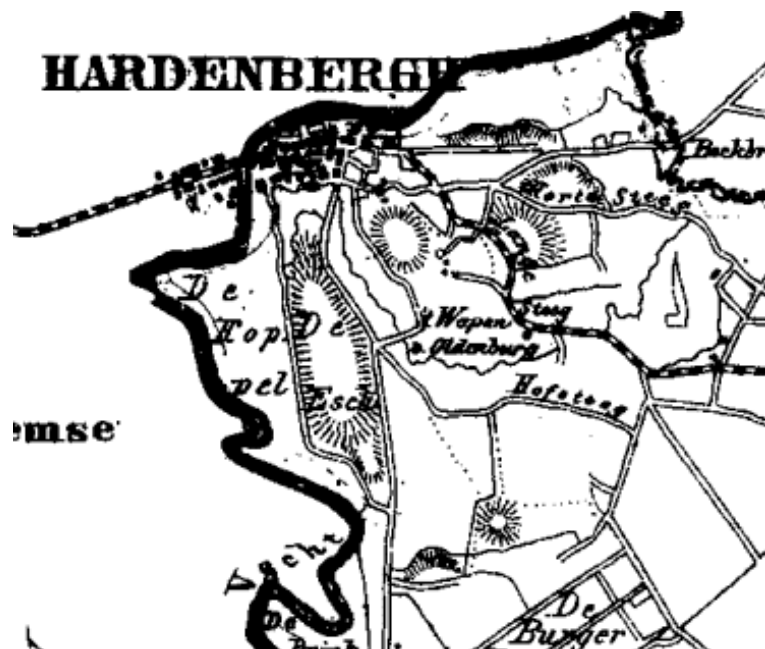
Op de kaart zie je niet alleen Hardenberg staan, ook de 'Hardenberger Heyde'. Deze plaats wordt genoemd in figuur 2, daar is het gevecht tussen de Spanjaarden en de Hollanders geweest. Verder kun je zien dat er kerktorens getekend zijn en natuurlijk het kronkelende donkere lijntje, dat de rivier de Vecht is (op de kaart nog 'Vidrus' genoemd).

Ook uit de volgende eeuw zijn er kaarten waar Hardenberg op voorkomt. De kaart hieronder is gemaakt in 1757 door Isaak Tirion. Ook op deze kaart is weer de Vecht getekend. Verder staan er twee wegen op die door Hardenberg lopen, net als op de kaart van 1645. De 'stip' die Hardenberg voorstelt is wel groter, maar welke gebouwen getekend zijn is nog erg onduidelijk. De rode lijn rechtsonder in de hoek is de grens met Duitsland.

Figuur 7: kaart van de Nederlandse provincies uit 1757, detail van Hardenberg

De volgende kaart komt uit 1868. Vergeleken met de kaart op de vorige pagina zijn er al meer wegen te zien. Ook het verschil in hoogte is aangegeven. Deze kaart heeft Jacob Kuyper gemaakt, die voor elke provincie een tekening maakte. Onderaan de hele kaart staat dat er toen 1150 mensen in de gemeente woonden. Tegenwoordig wonen er wel meer dan 58.000 mensen in de hele gemeente. In 140 jaar tijd zijn er dus wel 50 keer zo veel mensen gaan wonen, maar de gemeente is natuurlijk ook gegroeid.

Figuur 8: kaart van gemeente Stad Hardenberg uit 1868, detail van Hardenberg

Bijna vijftig jaar later ziet een kaart van Hardenberg er al weer heel anders uit. Je kunt op de volgende kaart zien hoe de straten lopen en waar huizen gebouwd zijn: er is een begin van een stratenpatroon. Hoe de stad er ongeveer uitziet, is hier dus veel preciezer getekend dan op de vorige kaarten.

Figuur 9: Kaart van Hardenberg uit 1914

Een kaart uit de jaren '60 van de vorige eeuw lijkt al meer op onze kaarten van tegenwoordig. De kaart is heel precies: er staat niet alleen op hoe de wegen lopen en waar de huizen staan. Je kunt er ook op zien waar de bruggen zijn, de spoorlijn, de kerk en kerkhoven, de grote wegen, landerijen. Maar ook dingen als de haven en het oude zwembad zijn getekend.

Figuur 10: Kaart van Hardenberg uit 1962

Tegenwoordig zijn kaarten nog veel preciezer. Vooral via internet wordt er veel gebruik van gemaakt (denk bijvoorbeeld aan de routeplanner en aan Google Maps). Zolang Hardenberg verandert, blijven we ook nieuwe kaarten nodig hebben. Dat gebeurt dus zeker al sinds 1558.

6 2012: Zeshonderdvijftig jaar stadsrechten

Op de kaarten die we gezien hebben, was Hardenberg steeds een stad. Maar dat is het niet altijd geweest. In het begin woonden er nog niet zoveel mensen en was het nog niet groot genoeg voor een stad.

In 1327 kreeg Nijstede ook een soort van stadsrechten. Maar wat zijn stadsrechten precies?

In de Middeleeuwen werd begonnen met het geven van stadsrechten. In het begin ging het er vooral om dat een plaats met stadsrechten een eigen rechtbank mocht hebben en zelf wetten mocht maken. Burgers kregen dan de kans voor zichzelf op te komen in de eigen rechtbank van de stad. In een plaats zonder stadsrechten waren ze afhankelijk van wat hun landheer besloot.

Naast eigen rechtspraak waren er nog andere voordelen voor een stad met stadsrechten. Zo konden de burgers soms zelf kiezen wie in de stadsraad mocht. Het bestuur van de stad mocht ook zelf weten of en hoeveel belasting ze gingen vragen aan de inwoners. Verder had de stad voorrechten om het volgende te doen: stadsmuren bouwen om de stad; een markt houden (en daar geld voor laten betalen); handelswaar als eerste stapelen en verkopen; tol heffen (geld vragen om de weg te mogen gebruiken) aan mensen die niet in de stad woonden; eigen muntgeld slaan. Als laatste had stadsrecht het gevolg dat inwoners van de stad 'vrij' waren en niet meer iets verschuldigd waren aan een 'heer'.

Nijstede had dus in 1327 voorrechten gekregen. Op 18 september 1362 heeft bisschop Jan van Arkel deze stadsrechten aan Hardenberg doorgegeven. Wat 35 jaar eerder aan Nijstede gegeven werd, gaat vanaf dan dus gelden voor Hardenberg. In de akte (de bewijsbrief) staat ook dat de inwoners van Hardenberg dezelfde rechten en vrijheden krijgen als de Zwollenaren. Deze bewijsbrief uit 1362, waarin Jan van Arkel zegt dat

Hardenberg stadsrechten krijgt, bestaat nog steeds. Het wordt bewaard in het archief van het gemeentehuis van Hardenberg. Het is geschreven in de taal van die tijd en is voor ons niet zo makkelijk te begrijpen als je het voor het eerst leest:

“Wi Johan bi der ghenaden goeds bisscop tutrecht. Doen weten allen den ghenen die desen brief zullen sien oft horen lesen. Dat wi [...] hebben alsulc vriheit ende stat recht als onse voervadere Bisscope Tutrecht dien god genedich si tot Niensteden ghegheven ende ghelegchet hadden, vernuwet ende verleget ten Herdenberch [...].”

“Wij, Johan, door Gods genade Bisschop van Utrecht, laten weten aan alle mensen die deze brief zullen zien of krijgen voorgelezen, dat wij [...] alle vrijheid en stadsrecht die onze voorvader, de Bisschop van Utrecht die God genadig was, aan Nijestede gegeven en gelegd had, hebben vernieuwd en verlegd hebben naar Hardenberg [...].”

Middeleeuwse aktes die officieel waren kregen ook een zegel. Zo konden de mensen zien dat de brief echt geschreven was door de persoon die zijn naam erin had gezet. Je kunt het vergelijken met onze handtekening. Helaas is het zegel niet bewaard gebleven. Het oudste zegel dat we nog wel hebben is van 1458. Aan de akte van de stadsrechten van Hardenberg zit nog wel het lint waar de zegel aan hing. De akte en het lint zijn inmiddels al bijna 650 jaar oud.

Hiernaast kun je zien hoe een akte er uitziet, en één van de manieren waarop het zegel er aan vast wordt gemaakt. De tekst is hier geschreven op perkament (gemaakt van dierenhuid). Het ‘strookje’ waar de zegel aan hangt, is ook van perkament. Elke persoon of elke stad met zegel had een andere

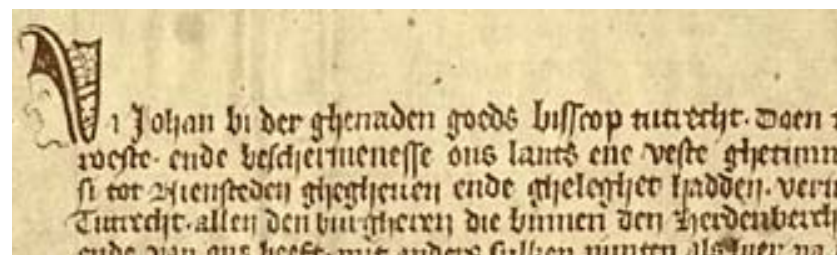
afbeelding erop staan. Het is net als met handtekeningen: iedereen heeft een eigen. Soms hingen er zelfs heel veel van die zegels onder een akte, bijvoorbeeld als iedereen van het stadsbestuur zijn ‘handtekening’ eraan moest hangen. Er zijn dus teksten waar wel tien strookjes met zegels aan hangen.

Hardenberg heeft wel stadsrechten gekregen, maar is uiteindelijk nooit zo belangrijk geworden als Zwolle, Deventer en Kampen. Ook andere kleinere plaatsen met stadsrecht, zoals Ommen, groeien niet zo hard dat ze zich met Zwolle kunnen meten. De drie grote steden blijven de belangrijkste als het gaat om politiek, economie en cultuur.

Zoals gezegd ligt de akte nog altijd in het Gemeentearchief van Hardenberg.

Figuur 11: Akte met zegel uit 1197

Figuur 12: Detail van de akte van stadsrechten van Hardenberg uit 1362

Ook al kun je waarschijnlijk niet goed lezen wat er staat, je kunt wel zien dat de letters van figuur 11 en 12 er nogal verschillend uitzien. Dat komt doordat de teksten in een andere tijd en op een andere plaats zijn geschreven. Als je je opa of oma vraagt iets te schrijven, en je vergelijkt dat met je eigen handschrift, zit daar ook verschil in. En jullie liggen qua tijd dicht bij elkaar dan de teksten die hier staan; daar zit 165 jaar tussen. Geschiedenis is dus helemaal niet 'oud' en 'stoffig': het laat zien wat er allemaal verandert, het leeft!

3 CONCLUSIE

Kort samengevat komt de geschiedenis van Hardenberg op het volgende neer: Naast sporen uit de steentijd en de bronstijd zijn er aanwijzingen dat er in Heemse rond het jaar 750 al bewoning is geweest. Het plaatsje Nijenstede, vlak naast het huidige Hardenberg, was ook in de 7^e/8^e eeuw al bewoond. Beide plaatsen kregen in de 8^e eeuw een kerkje. Ondanks de bescherming van het kasteel is het kerkje van Nijenstede door bouwvalligheid verdwenen. Alleen het bijbehorende kerkhof bleef bestaan. Het kerkje van Heemse werd in de 13^e eeuw versterkt met ijzeroer, later met baksteen. De kerk staat er nu nog, met witte bepleistering.

Hardenberg is door de eeuwen heen behoorlijk veranderd. Wat betreft cultuur is dat vooral te zien aan de bouw, verbouw en afbraak van kerken. Ook komt er een School met de Bijbel.

Wat geldzaken betreft, zijn er in het begin nogal wat negatieve dingen: brand, plunderingen, nog een grote stadsbrand. Later is er ook goed nieuws: de oprichting van een nieuwe zuivelfabriek, Hardenberg komt aan de spoorlijn tussen Zwolle en Gramsbergen te liggen en men kanaliseert de Vecht. Vanaf 1965 moderniseert Hardenberg enorm en breidt de stad zich uit.

Over de politieke gebeurtenissen is ons het meest bekend. Het begint in de 13^e eeuw met de slag bij Ane, gewonnen door de Drenten. De 'Harde Borch' op de heuvel 'Herdenbergh' om de Drenten te kunnen controleren, geeft Hardenberg haar naam. In de 14^e eeuw worden het kasteel en stenen stadsmuur versterkt. De stadsrechten van 1362 maken Hardenberg tot een stad. Door de al genoemde Sint Stephanuskerk komt de heilige Stephanus in het stadswapen van Hardenberg. In de 16^e eeuw wordt er veel verwoest en

gesloopt in Hardenberg, zoals het kasteel en de stadsmuur. Na de strijd met de Spanjaarden wordt er eind 17^e eeuw geplunderd door de bisschop van Münster. Begin 19^e eeuw krijgt Hardenberg een nieuw stadhuis. De 20^e eeuw wordt gekenmerkt door de oorlogen.

Ook het geloof speelt een rol bij de ontwikkeling van Hardenberg. Zo wordt Hardenberg een bisschoppelijke vestingstad door de stadsrechten van de bisschop. In de 17^e eeuw bereikt de Hervorming ook Hardenberg. In dezelfde eeuw wordt het kerkje van Nijenstede afgebroken. Ook de bouw van een kerk voor de afgescheiden Doleantie volgt.

Hardenberg kent enkele bijzondere verhalen. Zo is er Aaltje Kraak. In 1708 vatte haar huis vlam door een kaars, met een enorme stadsbrand als gevolg. In de Tweede Wereldoorlog zat de Amsterdamse Flip Slier met andere Joodse jongens in werkkamp Molengoot. Zijn brieven aan zijn ouders vertellen ons veel over hoe het er daar aan toe ging.

Hardenberg is in ieder geval vanaf de 16^e eeuw op kaarten weergegeven. Als je ze vergelijkt, zie je in de loop van de tijd een ontwikkeling naar een weergave met steeds meer details en een groei van de stad.

De stadsrechten die eerst aan Nijenstede gegeven waren, zijn door bisschop Jan van Arkel verlegd naar Hardenberg. Het hield vooral in dat de stad vanaf dat moment haar eigen rechtbank en wetten had. De originele akte waarin deze en nog meer voorrechten beschreven staan, wordt nog altijd bewaard in het Gemeentearchief. Het zegel, een soort van persoonlijke handtekening, is helaas verloren gegaan.

Vanaf de prehistorie tot nu: de plaats waar Hardenberg ligt, blijft veranderen. Langzaam is het van een steen tot een stad geworden. Wie weet wat er in de toekomst nog allemaal staat te gebeuren..

4 VERDER LEZEN

In deze lesbrief staat informatie over veel verschillende onderwerpen die met Hardenberg en haar geschiedenis te maken hebben. Misschien is er nog veel meer wat je te weten zou willen komen, of heb je informatie nodig over andere onderwerpen. Daarom volgt hier een lijst met literatuur die je daarbij kan helpen. In deze lijst staan teksten die voor deze lesbrief al gebruikt zijn, maar ook nieuwe teksten. Het kan gaan om boeken, websites, kaarten, archiefstukken enzovoort. Daarnaast kun je natuurlijk altijd in de bibliotheek of in het gemeentearchief zoeken wat er nog meer over Hardenberg geschreven is. De literatuur is hieronder geordend aan de hand van een aantal mogelijke onderwerpen.

Landschap

- AUGUSTEIJN, J., *Historische plattegronden van Nederlandse steden – Overijssel, deel 9.2: Deventer, de steden van Twente, de steden langs de Vecht* (Lisse/Alphen 2005)
- BORDEWIJK, H., A.M.C. Evertse-Crinice Le Roy et al., *Kadastrale atlas Overijssel 1832 – Ambt en Stad Hardenberg* (Zwolle 1996)
- BRINKKEMPER, O., W. Bijkerk et al., *Cultuur, Mens en Natuur in de Mieden. I: Biografie van de Mieden. Landschapsgeschiedenis van de Mieden bij Buitenpost, Surhuizum en Zwaagwesteinde (Noordoost-Friesland)* (Amersfoort/Leeuwarden/Veenwouden 2006)
- DIJK, R. van & M. Vonk *Moderne Devoten in monnikspij. Klooster en colligatie van Sibculo 1406-1580* (Kampen/Nijmegen 2007)
- GOÏNGA, K., *De Vecht van bron tot monding*
- HEEMSKERCK DÜKER L.I., W.F. van, *Wat aarde bewaarde, vondsten uit onze vroegste geschiedenis* (Amsterdam)
- FOTOALBUM rijksmonumenten gemeente Hardenberg 1941-2000 (Hardenberg, ca. 1990)

INTERNET

- <http://wittekerk.hardenberg.be/>
<http://www.kloostersibculo.nl/>

Strijd/oorlog

- BERENDS, K., *Toen Hardenberg Bowler was – de geschiedenis van Hardenberg in de Tweede Wereldoorlog* (Hardenberg 1995)
- BOUWMAN, H.U., *De afscheiding te Heemse e.o. – aan de hand van eenige officieele stukken (kopie)* (Heemse 1938)
- FEDDES, F., *Merc toch hoe sterck – monumenten van verdediging* (Amsterdam 2004)
- LUISMAN, F.J., *Saksers onder het Duitse juk – herinneringen uit de oorlogsperiode 1940-1945 in N.O.-Overijssel* (De Krim/Hardenberg 1981)
- OVERDIEP, G., *De slag bij Ane 1227* (Peize 1977)
- WEERDEN, J. van, *De Oorlogsvlag – een indrukwekkend document over gewapend verzet, sabotage en spionage in de Tweede Wereldoorlog met als uitvalsbasis Noordoost-Overijssel en Zuid-Drenthe* (Hardenberg 2008)
- WERKGROEP JOODSE WERKKAMPEN BALDERHAAR EN KLOOSTERHAAR, *Jodenkampen Balderhaar, Kloosterhaar, Molengoot, Westerbork, Auschwitz en Sobibor – lees- en werkboek voor de groepen 7 en 8 van de basisschool* (Kloosterhaar 2005)
- TIJDSCHRIFT: Historische Vereniging Hardenberg en omgeving, *Rondom den Herdenbergh – tijdschrift voor de historie van Hardenberg en omgeving. Deel 12/1Special Tweede Wereldoorlog* (Hardenberg 1995)
- INFORMATIEFOLDER: Stichting Joods Werkkamp Molengoot, *De Joodse geschiedenis van Hardenberg*
- INTERNET
- <http://www.joodsewerkkampen.nl/>
<http://kampmolengoot.hardenberg.be>

Personen

HOF, J., *Frits de Zwerver – twaalf jaar strijd tegen de nazi-terreur* (Den Haag 1976)

HOONING, F. van der, *Aleid Zweers – de geschiedenis van een meisje uit de negentiende eeuw* (Groningen 1978)

VERHEY, E., *Tot ziens in vrij Mokum – brieven van Flip Slier uit werkkamp Molengoot (april 1942 – oktober 1942)* (Oudewater 1999)

INTERNET

<http://kampmolengoot.hardenberg.be>

Ontwikkeling Hardenberg

BAALMAN, D.H. en N.S.A. Tienstra, *Industrieel Erfgoed in Overijssel – een inventarisatie* (Zwolle 2001)

COX, J.C.M., *Repertorium van de Stadsrechten in Nederland. 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur'* (Den Haag 2005)

HESELINK-ZWEERS, D., *Hardenberg, een bisschoppelijk kasteel wordt vestingstad* (Zwolle 2007)

LINA, C., *Hervormde kerk van Hardenberg 1848-1998* (Hardenberg 1998)

RIEMSDIJK, J. van, *Beschrijving der oudheid, oorsprong, gestichten en verdere merkwaardigheden, alsmede der rechten, voorrechten, vrijheden enz. van de Stad Hardenbergh (kopie)* (Hardenberg, eind 18^e eeuw)

ROOSJEN, D., *Hardenberg de eeuwen door* (Hardenberg 1962)

ARCHIEFSTUK: Akte van stadsrechten Hardenberg, Gemeentearchief Hardenberg, Oud-archief inventarisnummer 10

NIEUWSBERICHTEN: 'De Vechtstreek'. Nieuws- en Advertentieblad voor Stad Hardenberg, Ambt Hardenberg, Gramsbergen, Dedemsvaart enz, 17/09/1932

INTERNET

<http://www.hardenberg.nl/smartsite.shtml?id=17536>

<http://www.stadsrechten.nl/>

Algemeen

GRAATSMA, B.J., *De geschiedenis van Hardenberg en omgeving* (Hardenberg 1966)

HOVE, J. ten, *Het Overijsselse geschiedenisboek* (Zwolle 2007)

JONGSMA, K., *Geschiedkundige beschrijving van Hardenberg en omstreken* (Hardenberg ca. 1955)

JONGSMA, K. en E. Wolbink, *De Grote Brand van Hardenberg (8 mei 1708) – bewerkte heruitgave* (Hardenberg 2008)

PULLEN, A., *Documentatiemap 'De klepperman van Hardenberg'* (Hardenberg)

VELDSINK, W., *Rond de Heemser toren – de geschiedenis van Heemse, het oudste kerspel van Overijssel* (De Krim/Hardenberg 1974)

WILDEBOER, J.J., *De stad op de berg – De Doleantie in Hardenberg, dec. 1887 – jan. 1888* (Enschede 1978)

WOLTERS-NOORDHOFF ATLASPRODUCTIES, *Grote Historische atlas van Nederland, deel 3 – Oost-Nederland 1830-1855* (Groningen 1990)

TIJDSCHRIFT: Historische Vereniging Hardenberg en omgeving, *Rondom den Herdenbergh – tijdschrift voor de historie van Hardenberg en omgeving* (Hardenberg 1984-heden)

INTERNET

http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Old_maps_of_Overijssel

<http://www.historiekamer.nl>

<http://www.ioresearch.nl/hardenberg/bevolking.htm#>

<http://www.overijsselkaart.nl>

<http://www.zonnebeke.be/nl/vroeger/uurVroegereTijdenDocument.php?pld=147>

Deze lesbrief is opgezet door de Gemeente Hardenberg om de leerlingen van de hogere basisschoolgroepen kennis te laten maken met de geschiedenis van hun eigen regio en, bij het zoeken naar informatie daarover, de stap naar het gemeentearchief te verkleinen.

Laura Schipper, augustus 2009